

ТЕРМІН ЯК ПРЕДМЕТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ _____

У статті показано специфіку лексикографування термінів у словниках різних типів і призначення, місце терміна в лексичній системі мови та його взаємозв'язок із загальноживаними словами. Звернуто увагу на теоретичні аспекти лексикографії (окреслення джерельної бази, формування реєстру майбутньої праці, її структури, предметної орієнтації, призначення тощо).

Ключові слова: термін, термінологія, загальноживана лексика, джерельна база, предметна орієнтація

Важливим елементом духовної культури є мова — акумулятор знань і соціального досвіду, засіб обміну інформацією у всіх сферах творчості. Термін є невід'ємною частиною словникового складу мови. Щодо творення й визначення терміна є два погляди: структурно-мовний і поняттєвий, семантичний, зумовлений розвитком системи понять тієї чи тієї науки, техніки, виробництва, ремесла тощо. Ці погляди взаємопов'язані і разом з тим зумовлені історією, духовною, культурно-історичною традицією¹. У широкому розумінні термін (лат. *terminus* — межа, рубіж) — це слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності. Термін відіграє значну роль у процесі вербалізації наукових і технічних здобутків людства. Основними його ознаками є: системність, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінополя, тобто термінології певної галузі, напр.: 1. «**бордюр фін.** Проведення торговельних операцій»²; 2. «**бордюр буд.** Смуга з каменю, що відділяє дорогу від тротуару»³. На відміну від загальноживаного слова термін є виразником понять (одиниці думки, що узагальнено відбиває предмети та явища дійсності), які нерозривно пов'язані з мовною оболонкою, виникають на основі слів і не можуть існувати без них. Отже, однією з ознак терміна є належність його до лексичної системи мови. Він має дві властивості: з одного боку, він лексис, тому що виконує номінативну функцію, а з другого, — логос, що забезпечує зв'язок слова-терміна й поняття⁴. Однією з основних є пізнавально-інформативна функція терміна, пов'язана з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань⁵. Наукові поняття передаються словами-термінами, термінами-словосполученнями, здатними давати узагальнювальну інформацію точним

¹ Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. — К., 1991. — С. 3.

² Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. — 4-е вид., виправл. та доповн. — К., 2002. — С. 50 (далі — ФС).

³ Український тлумачний словник / За ред. В. Бусела. — К.; Ірпінь, 2016. — С. 89 (далі — УТС).

⁴ Симоненко Л. О. Знач. праця. — С. 3.

⁵ Перебийніс В. С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство. — 1974. — № 4. — С. 3.

логічним визначенням. У семантичному плані термін і загальноживане слово розрізняються й обсягом значень. Для терміна характерна висока інформативність, відносна однозначність, точність та експресивна нейтральність. Значення знака-терміна, з одного боку, характеризується об'єктивним змістом відповідного поняття, а з другого, — свідомим уточненням дослідником меж змісту спеціального поняття. «У мові, в її одиницях фіксуються результати знань, які завжди входять у подальший досвід і синтез мислення, зумовлюючи рух практики і теорії»⁶.

У термінології знакова система відтворює систему предметно-логічних відношень між поняттями, тобто вона є семантичним полем, у якому знак-термін має бути однозначним. «Відмінність між словом і терміном об'єктивно зумовлена тим, що вони відбивають явища різних рівнів розумової діяльності — наукове мислення і побутове оперування уявленнями. Порівняння дефініцій поняття й уявлення показує, що тлумачення загальноживаного слова є несистемним і містить не суттєві ознаки об'єкта, а відбиває саме уявні риси»⁷.

Сукупність спеціальних найменувань різних галузей знання, що вживаються у сфері професійного спілкування та втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини, становить термінологію, що є основною формою існування понять; вона формувалася впродовж віків, кожний з яких залишив у мові свій слід, про що свідчить фіксація термінів у спеціальних та загальномовних словниках. Термінографія займається теорією й практикою створення термінографічних праць, її розбудова припадає на 80-ті роки ХХ ст.

Уперше теоретичні питання термінографії порушили у своїх статтях у 20-х рр. минулого століття вчені Інституту української наукової мови ВУАН Г. Холодний, Я. Лепченко, С. Паночіні й Т. Секунда⁸.

Практична термінографія (укладання галузевих словників різних типів і призначення) у своїй різнобічній діяльності спирається на теоретичні висновки дослідження окремих галузевих терміносистем, що уможливорює встановлення часу появи тієї чи тієї галузі знання, простежити історію їхнього розвитку й процес номінації спеціальних понять, визначити системну організацію, лексико-семантичні та структурно-граматичні особливості термінів⁹. З'ясування особливостей кожного терміна дозволяє простежити зв'язок розвитку мови, її лексичної системи з історією матеріальної та духовної культури народу. З іншого боку, окремі проблеми, досліджувані термінологами, постали в практиці розроблення галузевих словників, що впливає на методи їх створення.

Крім цього, практична термінографія послуговується теоретичними висновками й інших лінгвістичних дисциплін: граматики, орфографії, семантики, стилістики, акцентології тощо. Для практичної діяльності термінографів велике значення має теорія лексикографії (термінографії), якнайтісніше пов'язана з названими вище науками. До неї належать вироблення принципів, методів і ме-

⁶ Языковая номинация. Общие вопросы.— М., 1977.— Т. 1.— С. 10.

⁷ *Гринев С. В.* Введение в терминологию. Как просто и легко составить словарь.— М., 2008.— С. 36.

⁸ *Холодний Гр.* До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісн. Ін-ту укр. наук. мови : Зб. статей / Відп. ред. Гр. Холодний.— К., 1928.— Вип. 1.— С. 9–20; *Лепченко Я.* За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу термінологію // Там же.— С. 25–29; *Паночіні С.* В справі усталення української природничої таксономії // Там же.— С. 39; *Секунда Т.* Принципи складання української технічної термінології // Там же.— К., 1930.— Вип. 2.— С. 11–21.

⁹ *Симоненко Л. О.* Актуальні проблеми сучасного термінознавства // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко.— К., 2009.— Вип. 8.— С. 10.

тодології створення словників, добору реєстрових (заголовних термінів), структури словникової статті, розмежування значень термінів, опису їх у тлумачних словниках та перекладу термінів у дво- та багатомовних перекладних словниках, граматична характеристика термінів, частиномовне представлення, наголошення, нормативність. Важливим завданням теорії термінографії є розроблення принципів класифікації і типології термінографічних праць.

На жаль, розроблення термінографічної теорії відстає від практики укладання галузевих праць, що пояснюється переважанням погляду на термінографію як суто прикладну галузь та відсутністю кваліфікованих спеціалістів, адже лексикографів не готують у жодному виші. На думку О. М. Бабкіна, становлення лексикографічної теорії тісно пов'язане з практикою, і часто її успіхи й досягнення можуть бути виявлені в процесі підготовки конкретних словників і статей¹⁰.

Створення будь-якого словника — це велика й багатогранна теоретично-практична робота, що вимагає відомостей з різних галузей знання й філології в цілому. Об'єктом опису в спеціальних і загальномовних словниках є термін, для вироблення дефініції якого «дуже важливим є визначення місця терміна в системі наукових понять»¹¹ та в загальноповживаній мові.

Досі немає єдиного погляду щодо співвідношення термінологічної і загальноповживаної лексики, незважаючи на те, що між загальноповживаною і спеціальною лексикою відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками (термін-загальноповживане слово і навпаки), використання спільних словотвірних моделей тощо. Поділяємо думку В. М. Перерви, що «термін, де б він не вживався, завжди залишається терміном — мовним знаком, який інформує про певний об'єкт дійсності доти, доки є цей об'єкт, він завжди виконує свою основну функцію — збереження й передавання інформації»¹². Підтвердженням цієї думки є те, що слова-термини, ужиті в переносному чи образному значеннях, зберігають зв'язок зі спеціальною галуззю знання і співвіднесеність з об'єктом дійсності. На збереження зв'язку між терміном і загальноповживаним словом указує й те, що значна частина термінів є продуктом семантичної деривації в межах готового мовного матеріалу. Базою нової номінації в спеціальних термінологіях слугує загальна мова, а опорним компонентом — її зміст, склад її семем¹³.

Спеціальні термини фіксують словники різних типів — від орфографічних («Орфографічний словник українських медичних термінів», виданий у Львові, що охоплює близько 29 тис. медичних термінів з 36 основних спеціальностей) до тлумачних, етимологічних та загальномовних. Залежно від жанру і завдання словника в ньому може бути подана різнобічна характеристика терміна: написання й вимова, походження того чи іншого терміна, співвідношення терміна з позначуваним поняттям (дефініція), галузь (сфера) виняткового чи переважного вживання, словотвірні деривати, парадигматичні зв'язки (синонімія, полісемія, омонімія), родо-видові і видо-родові відношення термінів усередині терміносистеми¹⁴.

¹⁰ Бабкин А. М. По вопросам русской лексикологии и лексикографии // Лексикограф. бюл.— М., 1960.— Вып. 4.— С. 4.

¹¹ Бережан С. Г. Современные требования лингвистической теории и реальные нужды практики в словарном деле // Теория языка и словари.— Кишинев, 1988.— С. 70.

¹² Перерва В. М. Перерождаются ли термины в общем употреблении // Современная русская лексикография.— Ленинград, 1980–1981.— С. 91–92.

¹³ Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках // Українська і слов'янська лексикографія.— К., 2012.— С. 218.

¹⁴ Крысин Л. П. Термин как объект лексикографии // Слово и словарь=Vocabulum et vocabularium : Сб. науч. тр.— Гродно, 2013.— С. 115–117.

Термін «термінологічний словник» учені розуміють по-різному. На думку О. С. Герда, термінологічний словник у широкому розумінні — будь-який спеціальний словник, що описує термінологічну лексику і має вужче (зазвичай професійне) призначення. У вузькому розумінні термінологічний словник зближується, з одного боку, із загальномовними словниками за належністю їх об'єктів до однієї знакової системи (слова і слова в особливій функції — терміни), а з другого, — з енциклопедичними за типом інтерпретації значень¹⁵. Як вважає З. І. Комарова, «всі ті дуже різні словники, які ми відносимо до термінологічних у широкому сенсі, об'єднуються в один теоретично особливий тип за трьома ознаками: вони описують тільки терміносистему або терміносистеми, інакше інтерпретують свої об'єкти, ніж інші словники, і вирізняються профорієнтацією. Таким чином, ці словники утворюють єдиний тип... За даними "Інфотерм" (електронна термінологічна база з інформаційних технологій. — Л. С.), у середині 80-х років ХХ ст. у світі вже існувало близько 11 тис. видів термінологічних словників»¹⁶.

Основною функцією термінологічних словників є відбиття поняттєво-термінологічного апарату різних галузей знання, термін у них реєструється в його зв'язках з поняттєво або тематично близькими термінологічними одиницями, наприклад, *мейоз* — два послідовних поділи клітини, поряд з цим терміном у біологічному словнику подано терміни *мейози*, *мейосома*, *мейоспора*, *мейотангій*, *мейоцит*, які вказують на фази цього процесу¹⁷.

Галузевий тлумачний словник, на відміну від тлумачного загальномовного, має свою специфіку. Він є проміжним типом між загальномовним і енциклопедичним словниками. У ньому семантичні й граматичні ремарки зведені до мінімуму. Основним його завданням є розкриття змісту терміна, що полягає в адекватності дефініції позначуваному терміном поняттю. Дефініція має бути стислою і виразною, з дотриманням однотипності розкриття змісту системно пов'язаних між собою понять¹⁸.

Приступаючи до створення словника, варто чітко усвідомити його призначення, тип (перекладний, тлумачний, енциклопедичний, навчальний тощо), від чого значною мірою залежить методика його укладання. Важливим моментом є окреслення джерельної бази майбутньої термінографічної праці, у якій чільне місце має посідати наукова література (монографії, наукові статті). На думку М. В. Поповича, єдина реальність, що з нею має справу аналіз мови науки, — це науковий текст, у якому зафіксовано в літературній формі все багатство наукової думки¹⁹, а також словники, періодичні видання тощо.

Однією з найважливіших проблем для лексикографів є методи формування галузевого реєстру майбутньої праці, що полягає у правильному визначенні категорії термінів, їх добір з орієнтацією насамперед на сучасну наукову термінологію, широко вживану в науковій і навчальній літературі, законодавчих актах тощо, виокремлення їх із спеціальних текстів.

Не менш важливою проблемою при формуванні реєстру словника є введення до нього різних груп лексики: професіоналізмів, вузькогалузевих термінів, запо-

¹⁵ Герд А. С. Терминологический словарь среди других типов словарей // Современная русская лексикография. — Ленинград, 1986. — 109 с.

¹⁶ Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание. — Свердловск, 1991. — С. 74.

¹⁷ Словник української біологічної термінології / Відп. ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко. — К., 2012. — С. 279–280 (далі — СУБТ).

¹⁸ Симоненко Л. О. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикограф. бюл. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 45.

¹⁹ Попович М. В. О философском анализе языка науки. — К., 1966. — С. 38.

зичень, неологізмів, загальноновживаних слів, термінів-словосполучень. Система опису останніх у теорії термінографії до цього часу майже не розроблена. Терміни-словосполучення позначають єдине наукове поняття, мають стійку нерозкладну структуру, цілісне значення, їхнім ядерним компонентом є однослівні терміни, виражені здебільшого іменниками, напр.: «**камера**, біол., внутрішня порожниста частина чого-небудь», «**камера зав'язі**, окремі гнізда зав'язі, які між собою сполучаються» (СУБТ, 229). На наш погляд, терміни-словосполучення варто подавати біля опорного іменника, напр.: «**оса́док** хі́м. оса́д, -у; **о. радіоакти́вний** оса́д радіоакти́вний; **о. уплотне́нный**...»²⁰. При визначенні меж термінологічного словосполучення потрібно обов'язково враховувати елемент стійкості (усталеності), цілісність значення, стислість структури (термін-словосполучення має складатися не більше ніж з трьох-чотирьох компонентів)²¹, проте існує й інша думка. Зокрема, Є. Цисун вважає, що до словника варто вводити описові звороти (багатослівні словосполучення) на позначення недавно сформованих понять, але які не відповідають основним вимогам до терміна, автор називає їх передтермінами²².

Важливим є розроблення в словниках лексико-семантичних відношень (синонімії, полісемії, омонімії), питання еквівалентності в мові перекладу, граматичної та семантичної характеристики термінів, їх частиномовне представлення в реєстрі.

Незважаючи на те, що в сучасній теорії термінографії вироблено основні параметри лексикографічних праць, серед яких: обсяг словника, тематична й мовна орієнтація, типи словників, досі немає єдиних принципів створення й оформлення словників. На думку С. В. Гриньова, відсутність єдності у підготовванні словників виявляється в невиправданій різноманітності структури термінологічних словників, відсутності взаємозв'язку між призначенням і композицією словників, у суб'єктивності й випадковості при доборі термінів до словника, неадекватності семантичного опису термінів (особливо багатозначних) у сучасних спеціальних словниках, невідповідності змісту й організації словникової інформації призначенню словника, відсутності єдності в організації матеріалу всередині словникових статей, виборі ремарок та покликань, намаганні поєднати в межах одного словника кілька функцій, що спричиняє певні незручності у користуванні такими словниками. Відсутність єдиних принципів створення термінологічних словників призводить до втрати їхньої інформативності, знижує ефективність користування ними²³.

До дискусійних проблем належить і частиномовна репрезентація термінів у термінографічних працях. Найпоширенішою є думка, що всі різновиди понять представляють іменники й іменні словосполучення, які, з їхніми широкими семантичними можливостями, здатні вичерпати основний склад термінонаймаєннувань²⁴.

Зважаючи на те, що термінологія є певною системою назв понять про предмети, процеси, властивості, тобто набір понять значно ширший, ніж семантичні

²⁰ Російсько-український словник наукової термінології : В 3 кн.— К., 1998.— Кн. 2.— С. 347 (далі — РУСНТ із зазначенням книги й сторінки).

²¹ Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології.— С. 95.

²² Цисун Е. Состав и статус специальной лексики в терминологии на примерах словарей лингвистической терминологии // Прикладная лингвистика в науке и образовании : Сб. тр. VII Междунар. науч. конф. — СПб., 2014. 10–12 апр.— С. 29.

²³ Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : Учеб. пособие.— М., 1986.— С. 7–9.

²⁴ Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии.— М., 1971.— С. 44.

можливості іменника, для відображення цих понять у мові залучають й інші граматичні одиниці: дієслова, дієприкметники, прикметники, рідше прислівники²⁵. Дієслова позначають поняття дії або процесу, напр.: *іонізувати; випалювати, випалити; желатинувати, зварювати* та ін. Дієприкметники передають ознаку, що виникає внаслідок певної дії чи процесу, напр.: *жаротриwickий, згинальний, легувальний, мігрувальний* тощо. До реєстру словників залучають прикметники, які мають самостійне значення, називаючи конкретне поняття, напр.: **«гнотобіотичний** — який культивується (вищі організми) в умовах повної стерильності, вільних від симбіотичної і паразитної мікрофлори для з'ясування ролі мікрофлори в їхньому житті» (СУБТ, 143), а також є складниками термінів-словосполучень: *адаптивна культура, поділ вегетативний, біологічний ритм* та ін. У біологічних словниках широко представлені субстантивовані прикметники, які здебільшого позначають назви родин рослинного та тваринного світу, напр.: **«в'юнбві -их, ім., мн. родина прісноводних риб ряду коропоподібних...»,** аналогічно: **зозулеподібні, куніцеві** та ін.» (там же, 116, 208, 255).

Методика створення словника передбачає визначення страт термінів, описуваних у словниках, його предметної орієнтації (загальнонауковий, науковий, багатогалузевий та ін.), мовної орієнтації (вибір мов), призначення (перекладний, тлумачний, навчальний, інформативний, енциклопедичний тощо).

Ступінь вичерпності лексикографічної інформації про той чи інший об'єкт, явище або процес різний у словниках різних типів. Максимальний він у термінологічних словниках, яким належить велика роль у фіксації та збереженні наукової термінології, крім цього, вони є своєрідними пропагандистами внормованої термінології відповідної мови. На думку Т. Р. Кияка, «кожен словник, по суті, — істина в останній інстанції — це найсолідніша довідкова література»²⁶. Термінологічні словники репрезентують склад, семантику відповідної галузі, модель структурної організації, впливають на мовну компетенцію широких кіл фахівців, зумовлюють оновлення галузевих терміносистем²⁷.

Обсяг лексикографічної інформації про термін залежить від жанру словника. Найпоширенішим типом є перекладні словники, здебільшого двомовні (російсько-українські, на жаль, меншою мірою — українсько-російські, останнім часом усе частіше спостерігається залучення європейських мов), функція яких визначена їхнім призначенням: максимально задовольнити інтереси численних перекладачів, осіб, що вивчають інші мови; охопити максимум термінів, що функціонують у відповідних текстах. Перекладні словники є основними посібниками при передаванні науково-технічних текстів однієї мови засобами іншої мови, винятково чіткому й точному донесенні тієї чи іншої інформації до користувачів. Велика роль перекладних словників полягає й у створенні лінгвістичної бази перекладу. Вони є надійним помічником перекладачів, спеціалістів різних галузей знань у правильному написанні, вимові, семантичній і граматичній характеристиці тощо. На думку С. І. Головащук, словник може стати повноцінним знаряддям лише тоді, коли перекладач не лише вільно володіє обома мовами, а й добре обізнаний з теорією і практикою перекладу²⁸. Обсяг реєстру

²⁵ Симоненко Л. О. Тлумачно-перекладна лексикографія // Українська і слов'янська лексикографія. — К., 2012. — С. 222.

²⁶ Кияк Т., Іваницький Р. Граматичні аспекти формування багатомовних тлумачних термінологічних словників // Наук.-техн. слово. Львів. політехніка. — 1994. — № 1. — С. 61.

²⁷ Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія : 36. матеріалів наук.-практ. конф. «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи». — К., 2008. — С. 8.

²⁸ Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. — К., 1976. — С. 35.

перекладних словників повинен якнайповніше задовольняти інтереси численних перекладачів, осіб, які вивчають нову для них мову.

Серед двомовних перекладних словників багатством термінологічного матеріалу вирізняється поліфункціональний, академічний «Російсько-український словник наукової термінології» в 3-х книгах: «Суспільні науки» (1994), «Біологія. Хімія. медицина» (К., 1996), «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос» (К., 1998), що охоплюють понад 300 тис. термінів різних галузей знань. «Словник, — як зазначено в передмові до нього, — покликаний задовольнити потреби у перекладі українською мовою великої кількості спеціальних слів і словосполучень російської та іншомовної (переважно міжнародної) термінології»²⁹. Він зорієнтований на нормативну наукову термінологію залучених до словника мов. У Словнику вироблено чітку систему галузевих, граматичних і семантичних ремарок, які наведено після реєстрового слова, напр.: «**брикет** с. х., хім. брикет, -ту; **кормовій б.** с. х. кормовий брикет» (РУСНТ, 2, 77); «**заповідник биол.** заповідник, -ка; (*заповедный лес*); **заказник**, -казника» (там же, 2, 183). Граматичні ремарки використано за потреби показати належність реєстрового слова до певної граматичної категорії. Значну увагу в Словнику приділено розкриттю семантичної структури терміна з точним і вичерпним відображенням її в еквівалентах іншої мови, напр.: «плотность 1. екол. (о населении) щільність, -ності, густота; 2. хім. густина, щільність; п. га́за густина га́зу та ін.» (там же, 2, 389).

Серед багатогалузевих словників повнотою лексичного матеріалу (~160 тис. термінів) виділяється «Великий російсько-український політехнічний словник» за ред. О. Є. Благовещинського (К., 2002), в якому зафіксовано терміни з основних галузей науки і техніки: квантової електроніки, комп'ютерної техніки, радіоелектроніки, економіки та організації виробництва тощо. Понад 40 тис. термінів з різних галузей (електро-, радіотехніки, інформатики, математики, фізики та ін.) фіксує «Політехнічний словник російсько-український» В. С. Підлипенського і В. М. Петренка (К., 2000).

Серед виданих в Україні термінографічних праць чільне місце посідають тлумачні словники (до них відносимо галузеві словники-довідники, енциклопедичні словники й енциклопедії, уперше створювані в Україні Державні стандарти на терміни та визначення), метою яких є фіксація кодифікованих термінів певної галузі знання з наведенням їхньої дефініції, що відбиває об'єктивні процеси предметної сфери, «прихованої» в даному слові; в описові подається лише релевантна в мовному відношенні сутність реалії. Мова опису статті тлумачного словника зорієнтована на системні відношення, що існують у самій мові³⁰.

У тлумачній термінографії виділяємо два типи словників: одномовні тлумачні словники довідково-енциклопедичного типу і тлумачно-перекладні. Упродовж 90-х років ХХ — на початку ХХІ ст. опубліковано близько 200 тлумачних і тлумачно-перекладних словників з біології, геології, медицини, іхтіології, економіки, менеджменту, інформатики, хімії та інших наук. До найновіших тлумачних галузевих словників належать: «Аграрний тлумачний словник. Землеробство. Рослинництво. Сортознавство» (К., 2010), який містить найуживаніші терміни аграрного комплексу та їхні визначення; «Фінансовий словник» А. Г. Загороднього, Г. Л. Вознюка, Т. С. Смвженко, який, як зазначено в передмові до нього, містить «визначення понад 5 тис. понять зі сфери

²⁹ РУСНТ.— 1994.— Кн. 1.— С. 5.

³⁰ Киселевский А. И. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей.— Минск, 1977.— С. 20.

фінансово-кредитних відносин і грошового обігу»³¹. Крім цього, до окремих іншомовних термінів наведено коротку етимологію, напр.: «ажур (від франц. а jour — по сьогодні; у порядку) — стан бухгалтерського обліку, коли всі записи на рахунках роблять у день здійснення господарських операцій» (ФС, 8), «бізнес (від англ. business — справа, заняття) — економічна діяльність, спрямована на отримання прибутку» (там же, 43) та ін.

Оригінальним представленням термінофонду кінознавчих понять є «Український словник-довідник екранних медіа» О. Рутковського³², в якому вперше зібрано близько 2 тис. ключових загальнотеоретичних і спеціальних кінознавчих понять та їх визначень, з наведенням до іншомовних термінів довідки про походження, напр.: «лаванда (англ. lavender — лаванда) чорно-біла дрібнозерниста позитивна плівка» (УСЕМ, 131); «симпагекі (япон. “симпа” — нова школа) — жанр сентиментально-романтичної мелодрами в японському кіно “німого періоду”» (там же, 187). Словник містить «Інтернет-лексикон», напр.: «аплоуд (англ. upload — вивпнення) — процес завантаження файлів на віддалений комп’ютер» (там же, 242), «скрипт (англ. script — сценарій) — набір команд певної мови, що їх інтегровано до коду веб-сторінки як підпрограму» (там же, 263) та «Англomовну термінологію інтернету» з її перекладом українською мовою, напр.: «Freeze (заморожувати) — програма-пакувальник» (там же, 274); «lead (вести, спонукати) — цілеспрямована діяльність користувача на сайті» (там же, 275). Крім цього, Словник містить «Фільмовий та іменний покажчик», «Список базових лексикографічних джерел».

До тлумачних словників відносимо й енциклопедії, в яких на відміну від тлумачних галузевих словників «мова опису зорієнтована лише на світ предметів, понять і відносин, що існують у цьому світі. В енциклопедичних статтях слідом за <...> вступом іде детальний опис засобами мови всіх сукупних деталей у сфері денотатів: родо-видових зв’язків, відношень та інших аспектів, пов’язаних з даним поняттям, подією чи явищем»³³.

Цікавою є думка А. І. Киселевського про доцільність створення комбінованих тлумачно-енциклопедичних словників. Автор аргументує свою позицію тим, що «в тлумачних словниках недостатньо відбито галузеву предметну основу об’єктивного світу, в енциклопедіях явно не вистачає деяких лінгвістичних характеристик вихідного знака. За ідеєю, це може бути оптимально повний словник, у якому поєднуюватимуться принципи опису лексичних значень слів з принципами характеристики наукових понять»³⁴. До таких словників можна віднести «Універсальний словник-енциклопедію»³⁵, який, як зазначено в передмові до нього, «всотав усе найкраще, що можуть запропонувати сучасні наука й культура»³⁶.

На думку Н. З. Котелової, в енциклопедіях описуються не наукові поняття, а реалії. Проблема енциклопедичного опису — не лінгвістична і не семантична, а проблема знання, насамперед наукового³⁷.

В умовах тісного співробітництва народів у всіх галузях народного господарства, науки, культури, техніки термінографічна робота спрямована на ство-

³¹ ФС. — С. 5.

³² Український словник-довідник екранних медіа.— К., 2007.— 300 с. (далі — УСЕМ).

³³ Киселевский А. И. Значач. праця.— С. 29–30.

³⁴ Там же.— С. 172.

³⁵ Універсальний словник-енциклопедія / Керівник проекту О. Коваль.— К., 1999.— 1551 с.

³⁶ Там же.— С. III.

³⁷ Котелова Н. З. Исскуственный семантический язык (теоретические предпосылки) // Вопр. языкознания.— 1974.— № 5.— С. 61.

рення науково повноцінних тлумачно-перекладних словників, що роблять доступним найважливіше джерело будь-якої інформації: наукову літературу, періодику тощо, а також є посібником при поглибленому вивченні використаних у словнику мов. Видання таких словників має і науково-теоретичне значення для опису лексико-семантичних систем, залучених до словника мов, зіставного аналізу. За кількістю залучених до словника мов їх поділяють на дво-, три- і багатомовні.

За способом дефінування тлумачно-перекладні словники поділяються на два типи. Перший тип — це словники, в яких визначення подано всіма залученими до словника мовами. Прикладом таких словників є: «Архітектурні терміни. Короткий російсько-український словник» П. П. Безродного³⁸, напр.: «**верфь** (гол.) — комплекс сооружений для постройкы судов или дирижаблей — **верф** (гол.) — комплекс споруд для будівництва суден або дирижаблів» (АТ, 45), в якому в дужках зазначено походження слова; «Русско-украинский толковый словарь швейного производства»³⁹, напр.: «**истирание**, я, с. — разрушение материала вследствие трения — **стирания**, я, с. — руйнування матеріалів внаслідок тертя (СШП, 48)» та ін.

Другий тип — словники, в яких дефініцію наведено лише до реєстрових слів, іншомовні відповідники подано в дужках після реєстрового слова, напр.: «**аеропланктон**, -у (рос. аэропланктон, англ. aeroplankton) сукупність організмів, завислих у повітрі» (СУБТ, 36); «Медицини ілюстрований словник Дорланда»⁴⁰ містить 122 тис. термінів з усіх медичних дисциплін, фармації, ветеринарії та інших галузей, дотичних до медицини. Цей словник видається впродовж століття (перше видання побачило світ 1900 року). Він є найбільшим медичним словником, що перевидається кожні 4 роки в різних країнах, збільшуючи свій обсяг за рахунок термінів нових напрямів медицини, біології, генетики тощо. У тридцятому виданні значно збільшилася кількість кольорових ілюстрацій (понад 1100), які роблять «дохідливішими визначення, подані у словникових статтях». Крім традиційної словникової бази, видання містить понад 600 термінів із галузі нетрадиційної й альтернативної медицини⁴¹. У Словнику поряд з українським терміном наведено англійський відповідник, до деяких з них у дужках подано коротку етимологію, напр.: «**атрактант** attractant (лат. attrahere притягати, приваблювати) речовина, яка здатна приваблювати комах» (МІСД, I, 136), «**генезис** genesis (грец. «створення», «покоління»), поява чого-небудь, процес виникнення» (там же, 364).

При багатозначних термінах виділено значення, в кінці яких подано наявні синоніми: «**альвеоліт** alveolitus 1. Запалення легеневиx альвеол. 2. Запалення зубної альвеоли. Інша назва **одонтоботрит**» (там же, 42). Як заголовні (реєстрові) слова зазначено частини складних слів: «**альго** — alg(o) (грец. algos біль) частина складних слів, що означає зв'язок з болем» (там же).

До українських реєстрових слів наведено всі можливі англійські відповідники, напр.: «**гарячковий** fabricant, febrifacient, febrific, febrile (лат. febrilis), foveisch. 1. Такий, що стосується гарячки; 2. Такий, що зумовлений гарячкою. Інші назви **пірогенний** і **піретичний**» (там же, 344).

³⁸ Безродний П. П. Архітектурні терміни. Короткий російсько-український словник.— К., 1993.— 271 с. (далі — АТ).

³⁹ Русско-украинский толковый словарь швейного производства.— К., 1974.— 183 с. (далі — СШП).

⁴⁰ Медицини ілюстрований словник Дорланда українсько-англійський : В 2 т.— Л., 2007 (далі — МІСД).

⁴¹ Там же.— Т. 1.— С. VIII.

У Словнику наведено багато назв лікарських рослин із зазначенням їхніх лікувальних властивостей та видів: «бузина чорна *Sambucus Nigra* L., містить флавоїди, квіти застосовують як потогінний, протизапальний, сечогінний засіб» (там же, 215), «полин цитварний *Zevant wormseed santonica*, A. cina. пустельний напівкущ, ендемік Пд. Казахстану, містить ефірну олію., застосовують як протизапальний засіб» (там же, II, 1399), «тополя *Doplar* 1. Будь-яке дерево роду *Populus*, препарати із кори, листя і бруньок використовуються як протизапальні та анальгезувальні засоби. 2. *Populus* рід листопадних квітучих дерев родини вербових. Бруньки містять ефірні олії та смоли, мають медичне застосування; т. чорна *P. nigra* у бруньках містить ефірну олію, смоли, поплін; застосовується як діуретичний, протизапальний, протиревматичний засіб» (там же, II, 816) та багато інших.

На сьогодні тлумачно-перекладні словники є найоптимальнішими, оскільки в них подано всебічну характеристику термінофонду, починаючи з наголошення до інформації про дефініцію терміна, еквіваленти залучених до словника мов.

У другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. активізувалося видання навчальних словників, які є найдавнішим типом словників, спричинене процесом духовного відродження українського народу, розширенням суспільних функцій української мови, проникненням її в різні сфери людської діяльності, зокрема і в навчальний процес. Мова як навчальний предмет виконує дві функції: вона є об'єктом пізнання і засобом оволодіння іншими дисциплінами, що вивчаються. Викладання різнопрофільних дисциплін пов'язане зі знанням термінології, яка є вирішальним аспектом навчання та організаційним і педагогічним інструментом для отримання знання, а також дає ключові слова для оволодіння тим чи іншим предметом. Джерелом освітньої термінології є підручники і нормативні словники⁴², які О. Г. Гак, Ж. Дюбуа і К. Дюбуа відносять до дидактичного жанру. Зокрема, О. Г. Гак вважає, що витокami лексикографії є педагогічні знання: пояснення малозрозумілих слів і навчання молодого покоління мови культури, що відрізняється від розмовної мови⁴³. На думку останніх, «знання про світ, повідомлене словником, є розмірковування про суму наукових і культурних надбань...»⁴⁴.

Л. В. Щерба наголошував на тому, що навчальний словник «повинен містити всі ті основні слова, без знання яких не можна досягти швидких успіхів у вільному читанні іноземних текстів і уявити їх як елементи певної єдиної системи»⁴⁵. Залежно від переважання опису лексики, її семантизації, навчальні термінологічні словники поділяємо на перекладні й тлумачні (довідкові), останні можуть бути використані як навчальні посібники. Серед навчальних словників, виданих в Україні за часи незалежності (близько 90), за залученими до них мовами виділяємо дво- і багатомовні словники. Серед двомовних галузевих словників переважають російсько-українські, українсько-іншомовні, зокрема «Французько-український навчальний словник з хімії» В. П. Мотрука (Ужгород, 2000). До тримовних навчальних словників залучено здебільшого англійську мову, напр.: «Навчальний термінологічний російсько-українсько-англійський словник: Комп'ютерні науки» В. С. Ходакова і В. Є. Костіна (Херсон, 2000), «Україн-

⁴² Симоненко Л. О. Галузеві словники у формуванні культури фахової мови // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філол. науки.— Кам'янець-Подільський, 2013.— Вип. 32.— С. 359.

⁴³ Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии: Учеб. и общ. лексикография в ист. аспекте // Актуальные проблемы учебной лексикографии.— М., 1977.— С. 15.

⁴⁴ Дюбуа Ж., Дюбуа К. Педагогическая речь словаря // Там же.— С. 38.

⁴⁵ Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике.— Ленинград, 1959.— Т. 1.— С. 77.

сько-російсько-англійський навчальний словник для студентів-металургів», укладений П. Х. Огурцовим (Дніпродзержинськ, 1994) та ін. Перекладні словники, за висловом Л. А. Булаховського, є «необхідним інструментом насамперед оволодіння мовами як засобом контакту між народами й удосконалення культури свого слова на рідному ґрунті»⁴⁶.

Багатомовні словники крім української й російської мов містять європейські мови, як, наприклад, «Тлумачно-термінологічний словник з ринкової термінології: Українсько-російсько-англо-німецько-французько-іспанський : Словник-довідник. Для студентів усіх спеціальностей, викладачів», укладений П. Х. Кучерявенком та ін. (Харків, 1994). Варто зазначити, що більшість навчальних галузевих словників видано для студентів, зовсім незначна кількість — для учнів загальноосвітніх шкіл, з останніх заслуговують на увагу «Шкільний словник з українознавства» О. І. Потапенка й В. І. Кузьменка (К., 1995), укладений відповідно до шкільної програми з українознавства. У ньому помітне місце посідають статті про походження та розвиток української мови, історію книги, історію України тощо, також засвідчено термінологію основних галузей сільського господарства, художнього промислу, рослинного і тваринного світу та ін.

Пристаючи до вивчення нових предметів (хімії, фізики, біології тощо), учнів необхідно ознайомити з основною (ядерною) термінологією предмета, що сприятиме швидшому його розумінню. Термінологічні навчальні тлумачні й перекладні словники є не лише довідковими посібниками для опанування студентами відповідного фаху, а й важливим складником навчальної роботи на заняттях, факультативах тощо. Через терміни майбутні фахівці пізнають не лише наукове поняття й логіку наукового мислення, а й логіку самої науки. У навчальних словниках варто якнайповніше подавати граматичну, семантичну характеристику термінів, правописні норми, наголошення.

Крім спеціальних (галузевих) словників, терміни є об'єктом лексикографування в загальномовних словниках, адже, як відомо, словниковий склад мови активно поповнюється саме за рахунок термінологічної лексики. За підрахунками вітчизняних і зарубіжних учених, понад 90 відсотків слів, що нині з'являються в сучасних європейських мовах, належить до спеціальної (термінологічної) лексики. Збільшення кількості термінів істотно випереджає зростання загальноживаних слів⁴⁷. Цілком природно, що вибрати з цієї кількості важливий для користувача термін непросто. У науковій літературі наявні різні підходи до методики внесення до реєстру загальномовних словників термінів і номенклатурних слів. Л. С. Паламарчук наголошував на тому, що «включення до реєстру словника того чи іншого терміна пов'язане передусім з його загальноприйняттям і поширенням у лексичній системі мови»⁴⁸.

Залучення термінологічної лексики до загальномовного словника С. І. Ожегов пов'язував насамперед з виходом цих одиниць за межі спеціального чи фахового використання і входження їх у лексичну систему загальнолітературної мови⁴⁹, С. І. Головащук — з урахуванням місця терміна в загальноживаній мові

⁴⁶ Булаховський Л. А. Значення мовознавства.— К., 1962.— С. 8.

⁴⁷ Рычкова Л. В. Многоязычные базы данных в терминологии и терминографии // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения.— Иваново, 2007.— С. 154.

⁴⁸ Паламарчук Л. С. Терминологическая лексика в общеязыковом филологическом словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов.— М., 1976.— С. 253.

⁴⁹ Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопр. языкознания.— 1952.— № 2.— С. 85.

(він вважав, що великий загальномовний словник має відбивати термінологічну й професійну лексику з огляду на її суспільну роль і значення як засобу спілкування⁵⁰). Єдиного погляду науковців немає і щодо введення професіоналізмів до реєстру словника, які, потрапивши з вузькоспеціальної сфери в мову масової комунікації, стали поширеними в загальноповживаній мові. Відмінність між терміном і професіоналізмом О. В. Калінін убачає в тому, що «термін — це офіційне, прийняте й узаконене в певній науці, галузі промисловості, техніці тощо позначення якогось поняття, а професіоналізм — напівофіційне слово, поширене (здебільшого в усному мовленні) серед людей якої-небудь професії, спеціальності, але й не є офіційним науковим позначенням поняття»⁵¹. Узагальнивши погляди дослідників на проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасних загальномовних словників, виділяємо такі основні критерії введення термінів до загальномовних словників: суспільна роль термінів, загальноприйнятність у лексичній системі мови, їхня комунікативна значущість⁵², ураховуючи, що між названими категоріями лексики відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками, використання спільних словотвірних моделей тощо. Про збереження зв'язку між терміном і загальноповживаним словом свідчить і те, що значна частина термінів є продуктом деривації в межах готового мовного матеріалу. Проблема введення термінів до загальномовного словника впливає з його завдань: дати опис лексичного арсеналу, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства.

Особливої уваги потребують введення до реєстру термінів, які перебувають на протилежних полюсах терміносистем: неологізми, терміни, що втратили свою актуальність, а також критичний підхід до термінологічних надбань 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Неологізми в словнику потрібні для унаочнення сучасних змін у мові, пов'язаних зі змінами в структурі суспільства, у матеріальній та духовній його культурі⁵³. Оновлення наукової термінології об'єктивно відтворює багатоступеневий процес пізнання. Сучасний загальномовний словник поповнився значною кількістю терміносистем: суспільно-політичної (*державотворення, менталітет*), юридичної (*лізинг, легітимність*), технічної (*банкомат, картридж*), економічної (*бартер, демпінг, макромеджмент*), медичної (*кріотерапія*), фінансової (*маржа, ревальвація*), спортивної (*дербі, леґіонер*) тощо.

У науковій літературі терміни репрезентують інформацію про наукові поняття галузі. Переходячи до загальномовного вжитку, вони передають найзагальніші елементи знання про основні об'єкти, явища, процеси тощо окремих сфер діяльності. Терміни вводять до реєстру загальномовного словника слова, освоєні літературною мовою, майже кожне слово загальної мови потенційно й реально може бути терміном у певній терміносистемі, наприклад: «в'язка, -и, ж. Зв'язані мотузкою, або нав'язані на неї однорідні предмети. 2. *матем.* Сім'я ліній або поверхонь, яка лінійно залежить від двох параметрів. 3. *муз.* Горизонтальна риска (ребро), що зв'яже кілька восьмих нот» (УТС, 199).

Важливим елементом загальномовного словника є тлумачення, які мають повно, стисло, але чітко розкривати значення слова і його відтінки засобами загальноповживаної літературної мови, уникаючи вузьковживаної спеціальної лексики. Мова опису статті тлумачних словників зорієнтована насамперед на системні внутрішні відношення, що існують у самій мові, напр.: «люк, а, ч. 1. Отвір

⁵⁰ Головащук С. І. Знач. праця.— С. 51.

⁵¹ Калінін А. В. Лексика русского языка.— М., 1971.— С. 141.

⁵² Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках.— С. 220.

⁵³ Щерба Л. В. Знач. праця.— С. 75.

для проникнення вниз, усередину чого-небудь. Заслінка, дверцята, що прикривають такий отвір. 2. *мор.* Отвір, що замінює собою вікно. 3. *спец.* Отвір для засипання чого-небудь або виймання з середини чогось. 4. *гірн.* Нижня частина шахти, гірничих виробок із різними пристроями для регулювання подавання руди, вугілля до транспорту. 5. *військ.* Отвір у борті судна, броні танка, який герметично закривається» (УТС, 599).

Багатомовного термінологічного ринку, який супроводжує не лише мовні, а й глобальні тенденції, що породжують обсяг спеціальної інформації, навіть найбільші словники забезпечити не можуть, тому їхніми аналогами слугують банки даних і зібрання фахових текстів певних сфер знання.

Паперові словники все частіше замінюються електронними, як, наприклад, «Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник зі зварювання» (К., 2013), створений колективом Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона та Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

Лексикографічне опрацювання конкретних терміносистем є надійним засобом профільного об'єднання термінів у кінцеву на даному етапі її розвитку мікросистему. Лексикографічна праця моделює мовну свідомість мовців, усуває розбіжності між індивідуальним знанням людини і знанням усього мовного колективу, тому лексикограф є носієм колективного досвіду, а словник — однією з форм зберігання й систематизації відомостей про світ, банком спільних знань носіїв мови. Словники, на думку С. Г. Бережана, — «це основні і єдині лінгвістичні праці, що відображають онтологічний статус мови»⁵⁴, які розглядають у двох аспектах: як складник науки про мову і як елемент довідкової літератури, оскільки в них — нагромаджений людством досвід, знання про навколишній світ. «Лексикографія — це фундамент, на якому розвивається і наука, й література, і культура»⁵⁵.

Сучасна наука прагне втілити в словниковій формі всі аспекти отриманих знань; словники не лише фіксують сукупність певної інформації, а й служать надійним інструментом наукового освоєння дійсності. На сьогодні практично у всіх європейських країнах існує багато комп'ютерних словникових проєктів, більшість з яких є лише електронними варіантами традиційних словникових праць.

Перший «крок за горизонт» традиційної лексикографії було зроблено в проєкті Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (УМІФ) «Інтегрована лексикографічна система (далі — ЛІС) “Словники України” (2001–2010 рр.)», у якій зінтегровано п'ять лексикографічних функцій: автоматичну побудову повної словозмінної парадигми на реєстрі понад 257 тис. українських мовних одиниць, автоматичну побудову фонематичної транскрипції для кожного елемента словозмінної парадигми, синонімію, антонімію та фразеологію.

Важливо відзначити принципові відмінності електронних словників від паперових. По-перше, електронні словники за своєю природою є відкритими в розумінні загального визначення поняття «відкрита система» і, як такі, дають широкі можливості розвитку, зміни, модифікації в багатьох лінгвістичних та системотехнічних аспектах. По-друге, чимало лексикографічних елементів цифрових словників є інтерактивними, що значно збільшує діапазон їхньої інформативності та аналітичності.

⁵⁴ *Бережан С. Г.* Зазнач. праця.— С. 12.

⁵⁵ *Гнатюк І. С.* Сучасний стан і перспективи українського академічного словникарства // Українське мовознавство.— К., 2003.— Вип. 38.— С. 53.

Слід також зазначити, що теоретичною базою ІЛС «Словники України» стала створена в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України теорія лексикографічних систем, яка дозволила подавати в єдиному концептуальному ключі будь-які лексикографічні об'єкти та їх комплекси, уможливила побудову і практичну реалізацію принципово нових класифікаційних і таксономічних схем. Уведення в цій теорії понять інтегрованої і віртуальної лексикографічних систем дозволило сформулювати уніфікований поняттєвий апарат і системотехнічні інструменти для лексикографічного опису будь-яких мовних феноменів та їхнього втілення в сучасному інформаційно-мережевому середовищі. Першим фундаментальним об'єктом у цьому ряді постала Віртуальна лексикографічна лабораторія «Словник української мови», лінгвістичні і системотехнічні принципи якої докладно описано в колективній монографії «Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії»⁵⁶.

Утіленням зазначених підходів у галузі термінології виявилось створення та впровадження з ініціативи академіка Б. Є. Патона Віртуальної термінографічної лабораторії (ВТЛ) «Зварювання». Із її використанням було створено три електронні термінологічні словники: «Українсько-російський, російсько-український словник зі зварювання», «Українсько-російсько-англійський словник зі зварювання» та «Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник зі зварювання (тлумачний)» (зберігаються на CD-ROM в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України).

Наразі метод віртуальних лексикографічних систем в аспекті його термінографічного застосування набув значного розвитку та узагальнення, що зараз реалізується в сформульованій В. А. Широковим концепції побудови Національної системи лінгвістичних ресурсів України, одним з основних підрозділів якої стане універсальна термінографічна система. Її формування ґрунтується на інтеграції трьох інформаційно-лінгвістичних платформ, а саме: лінгвістичного корпусу, концептографічної та лексикографічної систем.

Видання лексикографічних праць у новій інформаційній парадигмі створення цифрових лексикографічних систем завжди залишатиметься нагальною потребою освіти, науки, культури, адже кожний словник показує динаміку розвитку української мови, її зв'язок з іншими мовами світу та забезпечує необхідну для кожної мови кодифікацію лексичних засобів усіх категорій⁵⁷.

L. O. SYMONENKO

THE TERM AS THE SUBJECT OF LEXICOGRAPHY

The article is devoted to the specific of compiling terms into the dictionaries of different types and functions, place of terms in lexical system of language and its inter connection with common vocabulary. The theoretical aspects of lexicography (description of source base, working on the register of the future dictionary, its structure, subject orientation, functions, etc.) are analyzed.

Keywords: term, terminology, lexicography, common vocabulary, source base, subject orientation.

⁵⁶ Широков В. А., Білоноженко В. М. та ін. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / Відп. ред. В. А. Широков.— К., 2010.— 295 с.

⁵⁷ Широков В. А., Симоненко Л. О. Досягнення й розвиток українського термінознавства від 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. // Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики.— Чернівці, 2014.— № 2.— С. 248.